

Mauri Kiudsoo

TÕRISE LEIUKOMPLEKS – KAS KAKS ERIAEGSET AARET?

Tõrise leid (*tpq* 1621) saadi 1999. aasta sügisel ning seda säilitatakse Saaremaa Muuseumis. Autor võrdleb muuseumikogusse jõudnud mündimaterjali teiste 1620. aastatel ning samuti 17. sajandi algul peidetud mündileidudega. Ta püstitab hüpoteesi, et leiukompleks koosneb tegelikult kahest eri aegadel peidetud aardest. On tõenäoline, et 17. sajandi esimesel kümnendil maetud aardesse on pärast 1621. aastat lisatud veel suurem kogus münte.

The hoard of Tõrise (*tpq* 1621) was discovered in the autumn of 1999 and is housed in the Saaremaa Museum. The author compares the coins that have reached the museum with other hoards deposited in the 1620s and the early 17th century. A hypothesis is proposed that the find complex actually consists of two hoards deposited at different times. It seems plausible that after 1621 quite a large amount of coins has been added to the hoard deposited in the first decade of the 17th century.

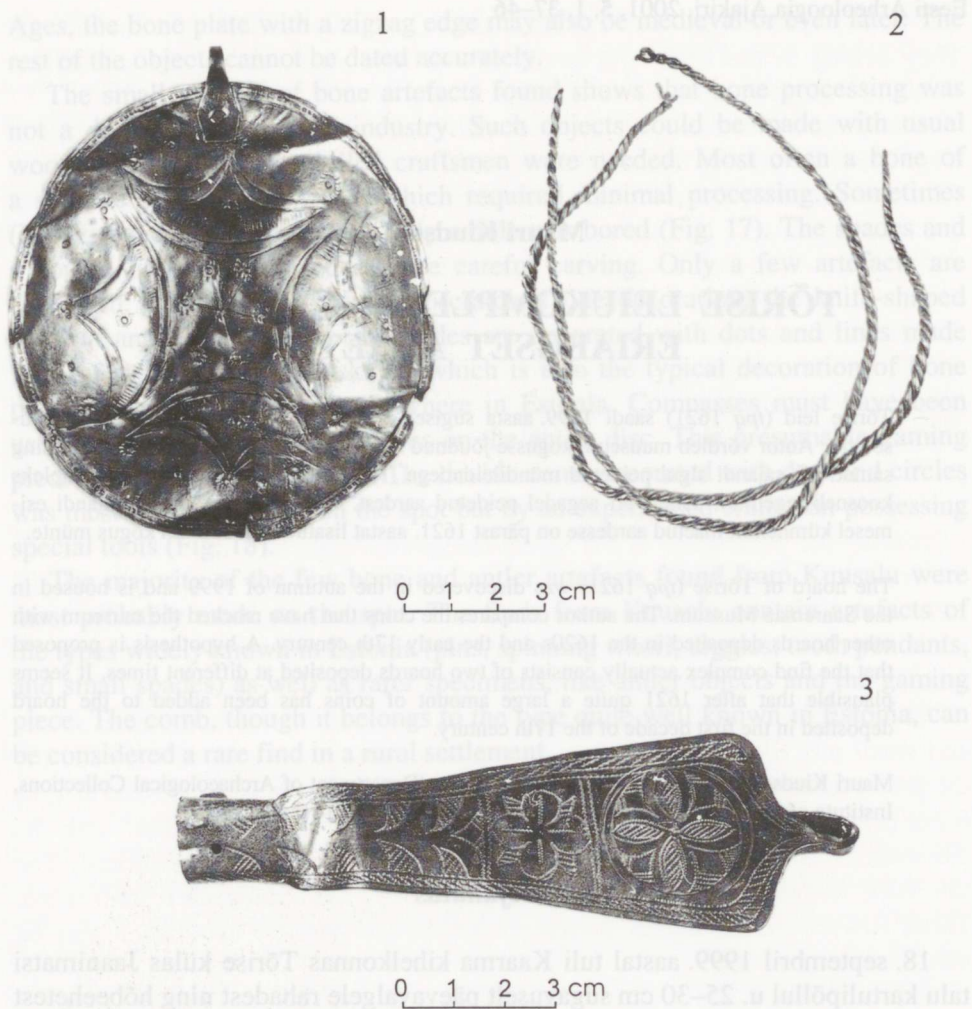
Mauri Kiudsoo, Ajaloo Instituudi fondide sektor (Department of Archaeological Collections, Institute of History), Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; mauri16@mail.ee

Sissejuhatus

18. septembril 1999. aastal tuli Kaarma kihelkonnas Tõrise külas Jaanimatsi talu kartulipõllul u. 25–30 cm sügavuselt päevalgele rahadest ning hõbeehetest koosnenud leid. Saaremaa Muuseum (SM 10290: 1–6, 10312: 1–2845) omandas sellest lisaks ehetele (joon. 1) ning peitmiseks kasutatud esemetele (joon. 2, 3) 2845 münti.

Rahade põhjal otsustades kuulub Tõrise leid 1620. aastate algupoolde (*terminus post quem* = *tpq* 1621). See on ajastu, kui Eestimaad laastasid lisaks sõdadele ka nn. väikesest jääajast tingitud ikaldused ja näljahädad, mille tagajärjel hukkus suur osa siinseist asukaist. Liivi sõja (1558–1583/1595) ja Poola-Rootsi jätkusõja (esimene periood 1600–1611, vaherahu 1611–1617, teine periood 1617–1629; vt. Laur 1999, 46–48) ajast on tänaseks leitud ühtekokku sadu rahapadasid kümnete tuhandete müntidega.

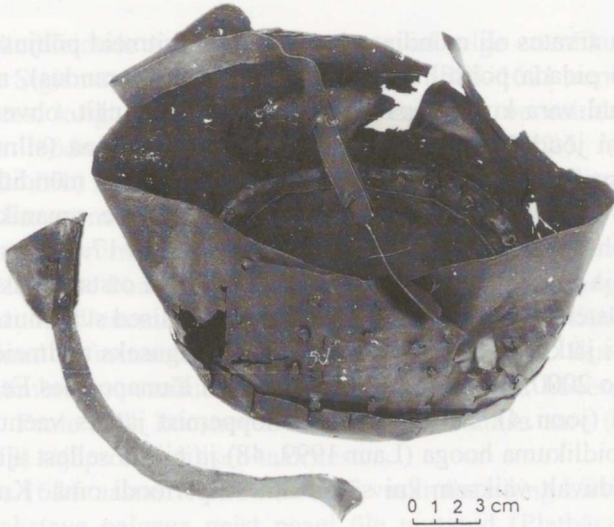
Saaremaa, mis kuulus ajavahemikus 1559–1645 Taanile, kannatas otsese sõjategevuse all märgatavalt vähem. Suurte sõdade lõppedes, 1620. aastatel, moodustasid sealsed elanikud koguni veerandi Eestimaa rahvastikust (Laur 1999, 94). Praeguse artikli autoril on õnnestunud välja selgitada vaid kuus 16. sajandi teise

Joon. 1. Tõrise aarde hõbecheetd: 1 rinnaleht (SM 10290: 3), 2 spiraaltraadid (SM 10290: 5–6), 3 kaelavõru otsaplaat (SM 10290: 4). Fotod joonistel 1–3 Jaanus Heinla.

Abb. 1. Einige silberne Schmucksachen aus dem Fund von Tõrise: 1 das silberne Brustblatt, 2 die silbernen Spiraaldrähte, 3 der Fragment eines silbernen Halsrings. Die Photos auf den Abbildungen 1–3 Jaanus Heinla.

poolde või 17. sajandi esimesse veerandisse dateeritavat Saaremaa aardeleidu (Kiudsoo ilmumas, joon. 2, tab.). Viimaste väike arv on arvatavasti seotud ka Esimese maailmasõja ajal toimunud Saaremaa mündikogu rüüstamisega. Endisi Saaremaa Muuseumi mündileide puudutavas kirjas (Pundt 1926) on lähemalt käsitletud üksnes muinasaja lõpusajanditel peidetud aardeid. Seega on Tõrise leiu näol tegemist uurijatele huvipakkuva kompleksiga, mis sisaldab unikaalset teavet Saaremaa mündikäibe koostise kohta 17. sajandi esimesel veerandil.

Joon. 2. Tõrise aarde peitmiseks kasutatud pronkspada (SM 10290: 1).

Abb. 2. Der den Schatz von Tõrise beinhaltene Bronzekessel.

Joon. 3. Tõrise aarde peitmiseks kasutatud kukkur (SM 10290: 2).

Abb. 3. Der den Schatz von Tõrise beinhaltene Beutel.

Saaremaad otseselt ei puudutanud, kuulub Tõrise leid ajaliselt nende aaretega ühte rühma.

Tollaste mündileidude materjalist moodustavad selge enamiku (50,0–85,5%) Poola kuninga Sigismund III poolt Riias aastatel 1588–1621 vermitud killingid. Kõikides aaretel, kuigi tunduvalt väiksemas koguses, on esindatud järgmised rahad: Leedus löödud Sigismund III killingid (2,9–17,4%), Venemaa traatkopikad (0,5–24,0%) ning Rootsi kuninga Gustav II Adolphi valitsemisajal pärast 1621. aastat Riias vermitud killingid (0,5–13,2%) (Kiudsoo 2000, 18).

Lähtudes mündisortimendist, saab eristada lisaks tüüpilistele leidudele aardeid, mis ei mahu üldisesse konteksti. Viis kagupoolse Eestiga seonduvat aardeleidu sisaldab eranditult Venemaa traatkopikaid (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 46–50). Autorini jõudnud informatsiooni kohaselt (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 44) on Haapsalu lähiümbrusest saadud üksnes Rootsis vermitud hõbemüntidest moodustunud leid. Peale selle koosnevad Oiu 52 ja Tartumaa aare (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 52, 58) sajaprotsendiliselt taalritest.

Kuigi alates 1624. aastast vermiti Rootsis vaskmünste ning Liivimaa oli seoses väeosadele makstava palgaga neist peagi üle ujutatud (Platbärzdis 1968, 24), puuduvad Eestis sellest perioodist pärit vaskraha sisaldavad aarded. Vasest vermingute mitteesinemine tollastes mündileidudes näitab selgelt algset usaldamatust nende suhtes. Ka Ivar Leimus (1998, 172) on juhtinud tähelepanu asjaolule, et nii siin- kui ka sealpool Läänemerd suhtus elanikkond uude münti algul umbusuga.

Ainsaks sellekohaseks erandiks võib pidada Torma kihelkonna Lullikatku küla mündileidu (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 62). Kuna aga sealsest leiukompleksist on arheoloogilistesse kogudesse jõudnud ainult üks, 1628. aastal löödud vaskraha (AI 5000/1127: 3), kuulub see aare vaid tingimisi Poola-Rootsi jätkusõja aegsete hulka. Välistada ei saa võimalust, et Lullikatku leius oli ka nooremaid münste. Viimati mainitud aarde hilisemale päritolule näib viitavat ka selle erinev, s.t. mõnevõrra põhjapoolsem leiu koht võrreldes Poola-Rootsi jätkusõja teise perioodi mündileidudega (joon. 4).

Tõrise leiu mündikooslus

Sarnaselt teiste 1620. aastatel peidetud Eesti mündiaaretega moodustavad ka Tõrise leiu koostisest selge enamiku Sigismund III poolt Riias löödud killingid (65,6%). Samuti esineb seal Sigismund III Leedu killingeid (4,3%), Venemaa traatkopikaid (9,8%) ning Gustav II Adolphi 1621. aasta Riia killingeid (0,5%). Viimased on ka Tõrise leiukompleksi hilisemateks verminguteks.

Üldjuhul on Tõrise leiu mündid tüüpilised Eestis käibinud rahad. Venemaa traatkopikate hulgas esineb siiski ka kaks huvitavat Skandinaavia võltsingut (joon. 5: 1; SM 10312: 2831, 2832). Nendeks on Taani kuninga Kristian IV poolt Norra piiri ääres vermitud “kopikad”, mis vaatamata tsaarivalitsuse korduvatele

Joon. 5. Tõrise aarde münte. 1 Taanis valmistatud (Kristian IV) Vene kopika imitatsioon (SM 10312: 2831), 2 Madalmaad, Campen-Deventer-Zwolle, ½ (?) stuiver, 1556 (Deventeri? kontramärkeering) (SM 10312: 2845). Fotod joonistel 5 ja 6 Enno Väljal.

Abb. 5. Zwei Münzen aus dem Fund von Tõrise. 1 die dänische (Kristian IV.) Imitation der russischen Tropfkopec (SM 10312: 2831), 2 Niederlande, Campen-Deventer-Zwolle, ½ (?) stuiver, 1556 (Gegenstempel von Deventer?). Die Photos auf den Abbildungen 5 und 6 Enno Väljal.

Joon. 6. Vihavee II aarde rullikeeratud mündid (AI 5000/69: 115).

Abb. 6. Gerollte Münzen aus dem Fund von Vihavee II.

vastuabinõudele ringlesid laialdaselt Põhja-Venemaal (Мельникова 1989, 190–195). Sarnaseid Vene müntide imitatsioone on seni Eestis leitud vaid Vihavee II (*tpq* 1626; AI 5000/69) ning Lübnitsa (*tpq* 1663; AI 5002/15195) aardest.

Venemaa traatkopikate seas on ka neli rullikeeratud münti (SM 10312: 2571, 2577, 2654, 2831). Kaks sellist tõenäoliselt ehtena kasutatud vermingut on teiseski Saaremaa Muuseumis säilitatavas (Lõpi; SM 9863) 17. sajandi aardeleius. Puhja kihelkonnast Vihavee külast Põntsaka talu turbasoost päevalgele tulnud aardest oli aga koguni kümme niisugust ehtemünti ning üks mündiimitatsioon (joon. 6). Lisaks sellele on Õpetatud Eesti Seltsi mündikogus hoiul veel kaks teadmata leiukohaga eksemplari (AI 5000/651: 47).

Eesti kontekstis on huvipakkuv ka üks 1556. aastal Madalmaades (Campen, Deventer ja Zwolle) löödud ning kontramärkeeritud vahetusmünt (joon. 5: 2; SM 10312: 2845). Läti teadlane Kristīna Ducmane (1996, 84–87) on Pale aardeleiu (*tpq* 1600) publitseeringus nimetanud selliseid rahasid stuiveriteks (1 või ½?). Peale Tõrise leiu esineb niisuguseid verminguid ainult Suure-Rakke (*tpq* 1600; AI 4828) ja Põdrangu (*tpq* 1599; AI 2810; 5000/58) aardest.

Tõrise leiukompleks on eriline eelkõige selle poolest, et see sisaldab hulgaliselt 16. sajandi mündisorte: Riia vabalinna (1561–1581) killingid (12,3%), ajavahemikus 1501–1566 löödud Leedu poolekrossised (4,2%), Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri killingid aastatest 1575–1577 (1,0%)

ning 1572 Poola võimu poolt Dahleni lossis vermitud killingid (1,2%). Teistes 1620. aastatesse dateeritavates aaretas kohtab eelnimetatud münte vaid üksik-eksemplaridena Arumetsa II leius (*tpq* 1623; AI 5000/15; 63; 134). Peale selle on Tõrise leiukompleksis veel üksikuid Vana-Liivimaal tegutsenud müntlate verminguid, Rootsisis Johan III valitsemisajal (1568–1592) löödud rahasid, Tallinnas 1560–1585 Rootsi võimu poolt münditud killingeid ja muid münte.

Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi (1600–1611) aardeleiud

Tõrise leiu eripära selgitamiseks on vajalik põgusalt peatuda Poola-Rootsi jätkusõja esimesest perioodist (1600–1611) pärit aardeleidude mündikoosulusel. Võrdlusena saab kasutada ka ühte Saaremaalt leitud aaret, mis tuli päevavalgele 1987. aastal Karja kihelkonnas Lõpi külas. Seda *tpq* järgi 1609 peidetud mündileidu on autor seostanud aastatel 1611–1613 Rootsi ja Taani vahel toimunud Kalmari sõjaga (Kiudsoo 2000, 32), mille käigus rootslased vallutasid ajutiselt Saaremaa idaosa ja Muhumaa.

Jättes kõrvale üldises kontekstis erandlikud aarded, koosnevad Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi mündileiud peamiselt järgmistest rahadest: Leedu poolekrossised (21,4–94,6%), Riia vabalinna killingid (5,7–80,6%), Sigismund III Riia vahetusmündid (0,5–64,5%) ning Venemaa traatkopikad (0,3–100%). Vähesel hulgal leidub Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri (0,7–10,0%) ning Dahleni (0,5–8,2%) killingeid ja Riia peapiiskoppide Thomas Schöningu (1528–1539) ning Wilhelm von Brandenburgi (1539–1563) vahetusraha (0,1–2,8%). Minimaalselt esineb veel järgmisi mündisorte: Liivi ordu poolt Tallinnas enne 1558. aastat vermitud peenraha, Johan III pooleõõriseid ning Tallinna Rootsi killingeid (Kiudsoo 2000, 13–14). Eespool mainitud poolekrossised (1501–1566) jõudsid Eestimaale suurtes kogustes alles Liivi sõja algusaegadel koos Poola-Leedu palgasõduritega (Leimus 1995, 54). Sellega on seletatav nende massiline käibimine veel 17. sajandi esimesel kümnendil.

Tõrise leiukompleksi puudutavad järeldused

Tõrise leius esineb kõiki Poola-Rootsi jätkusõja esimesele perioodile iseloomulikke mündisorte – ning mis peamine – tolle aja aaretele omastes suhtarvudes. Lisaks on teada, et mündid paiknesid leidmisel nii pronksist pajas kui ka nahast kukrus (joon. 2, 3), ent leidjad ajasid nende sisu segamini. Eelnevat arvestades võib oletada, et leiukompleks koosneb tegelikult kahest eriaegsest aarest. On tõenäoline, et 17. sajandi esimesel kümnendil peidetud aardesse on pärast 1621. aastat lisatud suurem kogus münte. Ka Olustvere asula kultuurkihist on saadud savipottides olnud 14. sajandi kolmanda veerandi mündileid, mis

Mihhail Nemirowitsch-Dantschenko järgi (1982, 182) on maapõue maetud kahes osas, s.t. erinevatel aegadel.

Tõrise leiukompleksist kahe oletatava aarde füüsilisel eristamisel on peamiseks takistuseks Sigismund III vahetusmüntide ning Venemaa traatkopikate suur ringlus kogu jätkusõja kestel. Võrreldes Sigismund III Riia killingite varasemaid aastakäike (1588–1609) 1620. aastatel peidetud Eesti või Läti mündileidudes (tab. 1), torkab silma nende arvukam ning ühtlasem esindatus just Tõrise aardes. Kuigi selliseid verminguid ei esine ka seal massiliselt, näitab jätkusõja esimese perioodi aarete analüüs (Kiudsoo 2000, 13), et Sigismund III Riia vahetusmüntide osakaal ongi tollal väga kõikum (0,5–64,5%). Näiteks juba

Tabel 1. Sigismund III Riia killingite varasemad aastakäigud (1588–1609) suuremates 1620. aastate mündiaaretes

Tabelle 1. Die früheren Jahrgänge (1588–1609) der Rigaer Schillinge (Sigismund III.) im Bestand der Schätze der 1620er Jahre

Aasta Jahr	Arumetsa II (AI 5000/15; 63; 134)	Lēdurgas Burtņieki (Ceplīte 1968, nr. 1)	Tõrise (SM 10312)	Vihavee II (AI 4492; 5000/32; 69)	Teadmata Unbekannt (AI 5000/177)
1588	–	–	–	–	–
1589	–	–	1	–	–
1590	–	–	1	–	–
1591	–	–	–	–	–
1592	–	–	1	–	–
1593	–	–	1	–	–
1594	–	–	2	–	–
1595	1	–	1	–	–
1596	–	–	2	–	–
1597	–	–	1	–	–
1598	1	1	4	–	–
1599	1	1	2	2	–
1600	–	3	1	2	1
1601	–	–	2	1	–
1602	–	–	4	–	–
1603	–	–	3	1	–
1604	1	–	2	2	–
1605	–	–	1	2	–
1606	–	1	1	–	–
1607	2	2	5	–	–
1609	4	2	3	2	–

Sigismund III Riia killingeid kokku (1588–1621)

Rigaer Schillinge von Sigismund III. (1588–1621)

2857

2574

1865

718

154

mainitud Lõpi küla aardeleiust Saaremaa Muuseumisse jõudnud 495 mündi hulgas on vaid üheksa Sigismund III aegset Riia killingit (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 43). Pole sugugi välistatud, et Lõpi aare ning Tõrise leiukompleksi varasem osa on maapõue maetud või jäänud mõne ühise sündmuse (Kalmari sõda ?) tõttu.

Tõrise leiu mündikoosluse erilisuse põhjusena väljapakutu on esialgu vaid hüpotees, mille tõestamist raskendab lisaks 1620. aastatest pärinevate mündiaarete suhteliselt tagasihoidlikule hulgale nende koondumine Lõuna-Eestisse (joon. 4), s.t. puuduvad lähiümbrusest avastatud samaaegsed aardeleiud.

Kasutatud kirjandus

- Ceplite, R.** 1968. Laikā no līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. Numismātika. Rīga.
- Ducmane, K.** 1996. Pales depozits (16. gs otrāpuse). – Arheoloģija un etnogrāfija, XVIII. Rīga, 77–89.
- Kiudsoo, M.** 2000. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Vääringud ja nende käibeareaalid. Peaseminaritöö. Tartu. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis.
- Kiudsoo, M.** Ilmumas. Tõrise aardeleid. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat, 1999–2000. Kuressaare.
- Laur, M.** 1999. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn.
- Leimus, I.** 1995. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). (Stockholm Studies in Numismatics, 1.) Stockholm.
- Leimus, I.** 1998. Das Münzwesen Revels im 17. Jahrhundert. – Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Tartu, 169–199.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M.** 1982. Zur Datierung estländischer Schatzfunde aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatik Årsskrift, 1981, 179–199.
- Platbārzdīs, A.** 1968. Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien, 20.) Stockholm.
- Pundt, G.** 1926. Münzfunde im Museum Arensburg. Brief G. Pundt an A. Friedenthal vom 13.1.1926. Käsikiri AM arhiivis.
- Мельникова А. С.** 1989. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Москва.

Mauri Kiudsoo

DER FUND VON TÕRISE – ZWEI VERSCHIEDENE MÜNZSCHÄTZE?

Zusammenfassung

Im Herbst 1999 wurde im Dorf Tõrise auf einem zum Bauernhof Jaanimatsi gehörenden Feld einen aus den Schmucksachen und Münzen bestehenden Schatz gefunden. Die Mehrzahl des Fundes – die Schmuckgegenstände (Abb. 1), einen

Kessel (Abb. 2) und einen Beutel (Abb. 3) sowie 2845 Münzen – erwarb Saaremaa Museum (SM 10290: 1–6; 10312: 1–2845). Nach den Schlussmünzen (Rigaer Schillinge des Königs Gustav II. Adolf) urteilend ist der Schatz im Anfang der 1620er Jahre (*tpq* 1621) in den Boden verborgen worden. Die zahlreichen aus der Kriegszeit (1558–1629) stammenden Schätze kann man durch die aktive Kriegstätigkeit erklären.

Der Fund von Tõrise ähnelt von seinem Bestand fast den übrigen damaligen Schätzen. Der Schatz besteht größtenteils aus dem Kleingeld, das von Sigismund III. in Riga (65,6%) und in Litauen (4,3%) geprägt ist. Es gibt darin auch russische Tropfkopeken (9,8%) und Rigaer Schillinge, die aus der Regierungszeit von Gustav II. Adolf stammen. Alle diese Prägungen waren typisch für die damalige Münzzirkulation in Estland. Unter den Tropfkopeken sind jedoch zwei in Norwegen geschlagene Imitationen (Abb. 5: 1; SM 10312: 2831, 2832) und vier gerollte Münzen (SM 10312: 2571, 2577, 2654, 2831) hervorzuheben. Die letztgenannten sind auch aus dem Schatz Vihavee II. (*tpq* 1626; AI 5000/69) bekannt (Abb. 6). Zu den Seltenheiten der hiesigen Funde gehört auch eine niederländische Scheidemünze mit dem Gegenstempel (Abb. 5: 2).

Der Umlauf der für die erste Periode (1600–1611) des Polnisch-Schwedischen Fortsetzungskrieges charakteristischen Münzen hat sich in den 1620er Jahren abgeschlossen. Eine Ausnahme bildet nur der Fund von Tõrise. Dieser Schatz enthält alle für den Anfang des 17. Jahrhunderts typischen Münzsorten: Schillinge der Freistadt Riga (12,3%), litauische Halbgroschen (4,2%). In kleineren Mengen sind die von Herzog Kettler Kurlands (1,0%) und von Polnischer Macht im Schloss Dahlen (1,2%) geprägten Schillinge vertreten. Neben den in den Jahren 1560–1585 in Tallinn geprägten Schillingen tauchen auch einzelne Exemplare der aus der Ordenszeit stammenden Schillinge auf.

Über die Fundumstände ist es bekannt, dass der Komplex in zwei Behältern, in einem Gefäß und in einem Beutel (Abb. 2, 3) zutage gebracht wurde. Es ist doch unmöglich, zwei Schatzteile voneinander zu unterscheiden, weil sie schon beim Auffinden durcheinandergeraten sind. Dabei haben russische Tropfkopeken und Rigaer Scheidemünzen von Sigismund III. während des ganzen Polnisch-Schwedischen Fortsetzungskrieges (1600–1629) im hiesigen Geldumlauf eine wichtige Rolle gespielt. Doch enthält der Fund von Tõrise auch die früheren Jahrgänge (1588–1609) der in Riga geprägten Scheidemünzen, die bei den anderen Funden dieser Periode vereinzelt vorgekommen (Tab. 1) sind. Die letztgenannte Tatsache weist auf die Möglichkeit hin, dass die Schatzteile nicht unbedingt gleichzeitig verborgen sein sollten.

Zwar ist es eine Hypothese. Die geringe Anzahl der Funde aus dieser Zeit, die hauptsächlich vom südlichen Teil Estlands (Abb. 4) stammen, lässt sich nicht die Geschichte der Münzschatze mit Sicherheit beweisen.